

А. Г. Богуш,
к. е. н., с. н. с., Рада по вивченню продуктивних сил України
НАН України

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ І СОЦІОГУМАНІТАРНИЙ ПРОСТІР: МЕТОДОЛОГІЯ ВИЗНАЧЕННЯ, ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ, ВЕКТОРИ РОЗВИТКУ

Досліджено теоретико-методологічні аспекти визначення, формування і розвитку соціального капіталу суспільного виробництва та соціо-гуманітарного простору його відтворення.

The theoretical and methodological aspects of the definition, formation and development of social capital of social production and socio-humanitarian space of its reproduction have investigated.

Ключові слова: суспільне відтворення, соціо-гуманітарний простір, соціальний капітал, трудовий потенціал, сталий розвиток.

Keywords: social reproduction, socio-humanitarian space, social capital, labour potential, sustainable development.

ВСТУП

Кардинальне посилення значущості людських ресурсів у розвитку економіки, яке відмічалось з періоду першої промислової революції другої половини 18 ст. — першої чверті 19 ст. та набуло швидких темпів з другої половини ХХ ст. у період НТР і кардинального прискорення НТП, поставило перед економічною наукою завдання з'ясування сутності та ролі відповідних факторів суспільного відтворення, висвітлення чинників і механізмів їх формування, вдосконалення та підвищення ефективності залучення в практику господарювання. Попри суттєві відмінності у трактуванні змісту сучасної стадії економічного розвитку, що поряд із задіянням певного обсягу природних, матеріальних і фінансових ресурсів ґрунтується на використанні спектра характеристик, узагальнених у потенціал людських ресурсів (від економіки нової, постіндустріальної, інформаційної, інноваційної, знань і т. п. до прагматичного поняття неоіндустріальної економіки з елементами постіндустріалізму), переважна більшість дослід-

ників розуміє комерціалізовані та потенційно придатні для комерціалізації якості індивіду і соціальних груп, а також мережі суспільних зв'язків як капітал (людський, інтелектуальний, соціальний тощо) [1—5], середовищем відтворення і вдосконалення якого можна вважати соціо-гуманітарний простір.

Порівнюючи з товарною формою продукту праці як вихідним моментом дослідження генези і закономірностей розвитку капіталістичної суспільно-економічної формації, вихідною позицією з'ясування сутності та структури соціо-гуманітарного простору і результату його функціонування — соціального капіталу — є дуальна як біосоціальна, так і соціально-економічна природа людини (як суб'єкта природи і суспільства або, згідно з інституціональними теоріями, економіки і суспільства) [6, с. 81].

Вагомий вклад у формування низки теорій соціального капіталу, побудованих на соціоантропологічному, соціологічному, культурологічному, економіко-інституціональному і пол-

ітологічному підходах, активний розвиток яких розпочався з 60—70-х років ХХ ст., зробили У. Бейкер, Р. Бьорт, П. Бурдьє, В. Гассій, Й. Діскін, Дж. Дьюї, Р. Інглхарт, О. Кіреєва, Дж. Коулмен, Г. Лоурі, Р. Патнем, А. Портес, В. Радаєв, Р. Роуз, В. Степаненко, А. Тумасян, Ф. Фукуяма, Л. Ханіфан, П. Шихірев тощо. Підходи до визначення порівняно нової для суспільних наук категорії соціо-гуманітарного простору країн і регіонів різного масштабу започатковано в працях переважно зарубіжних, а також низки науковців країн США, серед яких М. Алієв, А. Бороноєв, Е. Бьорджесс, П. Бурдьє, Ю. Волков, М. Глотов, М. Горшков, Е. Гофман, Е. Дюркгейм, К. Ерроу, А. Етціоні, О. Іншаков, Ю. Князев, О. Конт, А. Ку, А. Мартінелі, А. Мартинов, П. Ореховський, Р. Парк, А. Сен, П. Смирнов, П. Сорокін, Г. Спенсер, Н. Тихонова, Ж. Тощенко, О. Уільямсон, Ф. Фукуяма, Я. Щепанський та ін.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Попри тривалу розробку підходів до дослідження засад організації та структури суспільства, специфіки ресурсів і механізмів його соціально-економічної життєдіяльності (зокрема, системи соціальних інститутів, задіяних у відтворенні, удосконаленні та використанні соціального капіталу), ґрунтовнішого з'ясування в контексті об'єктивізації і збалансування стратегії соціально-економічного розвитку регіонів України (насамперед, завдяки підвищенню ефективності формування та повноцінній реалізації потенціалу людських ресурсів) потребують сутність, основні ознаки, структура і взаємозв'язки понять "соціо-гуманітарний простір" та "соціальний капітал".

РЕЗУЛЬТАТИ

Поділяючи обґрунтовану світовою економічною думкою тезу щодо ролі всебічного розвитку людини як найважливішого засобу економічного прогресу і водночас його кінцевої мети [1; 2; 5], середовищем формування людської складової як рушійної сили і фактора суспільного виробництва, що потребує інвестицій, адекватних очікуваній віддачі, слід визнати соціо-гуманітарний простір, середовищем використання та само-реалізації трудового потенціалу — простір економічний. Формуючись і функціонуючи в межах конкретного адміністративно-територіального поділу, соціо-гуманітарний та економічний простори відповідного регіону (країни та її окремих частин, високоінтегрованого наддержавного утворення) не є тотожними, але взаємодоповнюються, містячи сегменти й елементи, подібні завдяки розвитку на однаковому субстраті та схожих нормативних й організаційно-господарських засадах, а також взаємодіють, зумовлюючи структуру, параметри і значущі характеристики один одного.

Соціогуманітарний простір (у дослівному перекладі й розумінні — простір суспільних та людських (колективних, міжособистісних) відносин і зв'язків) є локалізованою в межах адміністративно-територіального поділу сукупністю (системою) іманентних біосоціальної природи людини і людської популяції відносин у межах основних суспільних інститутів — сім'ї, територіальних і громадських спільнот, економіки, держави (тобто між індивідами, їх групами та об'єднаннями за громадськими, статусними, професійними ознаками і місцем проживання, суб'єктами господарювання та їх об'єднаннями, інститутами нормування, управління та контролю в усіх сферах життєдіяльності) з приводу розподілу і споживання створених у суспільному виробництві благ (матеріальних і нематеріальних, здатних задовольняти потреби людини), відтворення, вдосконалення і залучення продуктивних сил індивіду в економічну діяльність (насамперед, її мотивації і винагороди, зовнішньої і, зокрема, соціальної ефективності) з метою формування та підтримання бажаних (тобто визначених доцільними та найбільш раціональними з огляду на наявні природні, матеріальні, людські ресурси та відтворювальні умови) соціальної ієрархії, рівня, якості життя та просторової організації середовища життєдіяльності людського суспільства, а також рівня узгодженості інтересів національностей і конфесій у регіональному, загально- і наддержавному масштабах.

Матеріальним підґрунтям становлення і функціонування соціогуманітарного простору слугують суспільні інститути, об'єкти, їх різноцільові мережі та системи, що з метою реалізації цілей досягнення, інституціалізації та розширення владних повноважень, задоволення матеріальних і нематеріальних потреб, обміну продуктами господарювання і взаємодії (з підтриманням певних рівнів спілкування, довіри і злагоди), накопичення, обміну, передачі та конвертації знань, культурного досвіду і спадщини, популяризації вірувань і творчості створюються особами, колективами, територіальними громадами, іншими спільнотами (добровільними асоціаціями) компактного проживання й ведення господарської та культурно-релігійної діяльності.

В історичному вимірі соціогуманітарний простір компактного проживання і господарювання людської популяції проходить у розвитку низку етапів — від сукупності ієрархічних гуманітарних стосунків у родинній та культурно-релігійній спільноті до системи суспільних відносин із залучення у виробництво, відтворення, вдосконалення та забезпечення повноцінної реалізації продуктивних сил особи на засадах певної організації розподілу і споживання благ, здатних задовольняти її потреби, а також практики усвідомлення і

приєднання до етно-культурно-релігійної та громадсько-політичної спадщини і традицій, що передбачає поглиблення зв'язків між суспільними інститутами, розширення спектра, усталення механізмів і тенденцій їх взаємодії, комплексування відповідної інфраструктури за функціональною і територіальною ознаками, або, іншими словами, до створення єдиної системи загальносуспільних, колективних та міжособистісних відносин і зв'язків, які визначають та супроводжують усі сфери життєдіяльності людини.

Феномен культури (як сукупність суспільних відносин з приводу формування і розвитку системи цінностей, уявлень про світ і правила поведінки, спільних для людей, які пов'язані певним статусом і способом життя) відіграє надзвичайно важливу роль у визначенні контурів, усталенні, відтворенні й реалізації формальних інститутів та неформальних засад функціонування соціогуманітарного простору, збалансованість якого, в свою чергу, є чинником сталого відтворення економічної системи, підтримання національної безпеки, стимулювання процесів підвищення конкурентоспроможності господарства в регіональному і глобальному вимірах.

У західній економічній науці сформувалася категорія соціального простору, що визначається, зокрема, як ієрархія соціальних статусів та зв'язків, у межах якої функціонують економічні суб'єкти. При цьому суб'єкти з вищим соціальним статусом отримують більше інформації з меншими витратами на її отримання, ніж суб'єкти з відносно низьким соціальним статусом, а сам фактор соціального простору відіграє провідну роль у збереженні міжрегіональних відмінностей та диференціації комплексу трансакційних витрат для різних соціальних груп. Основою системи соціальних статусів визнається той факт, що володіння вищим соціальним статусом дозволяє суб'єкту мати додаткові блага [7, с. 19—20, 26]. Оскільки традиційно набір соціальних статусів певного суспільства розглядається як сукупність суспільних відносин осіб, кожна з яких володіє певним соціальним статусним набором [8, с. 297—303], то основними формами багатовимірної соціальної стратифікації, що потребують аналізу при дослідженні соціогуманітарного простору, є передусім характеристики економічного, а також взаємопов'язаних з ним професійного і політичного статусів членів суспільства.

Синергетичний ефект формування і розвитку соціогуманітарного простору (посилюючий або послаблюючий існуючі зв'язки та законнірності його функціонування) яскраво відображається в демографічних й етно-національних суспільних процесах. Особливості загальнонаціональної ідентичності населення

певної країни в цілому та окремого громадянина зумовлюються історичним досвідом, його суб'єктивним осмисленням, динамікою матеріального становища, самоусвідомленням соціального статусу та ін. обставинами, які можна звести до узагальненого показника — рівня задоволеності життям у цілому [9, с. 65]. Демографічну й етно-національну складові усталеності та збалансованості соціогуманітарного простору доцільно розуміти як захищеність процесу життя та безперервного природного і соціального відтворення поколінь представників титульної нації і національних меншин, що населяють певний регіон (країну); їх зміцнення пов'язане з продовженням тривалості життя, підвищенням ефективності демографічного відтворення, збалансування сукупності етно-національних інтересів та потреб, забезпеченням етно-національної та гендерної толерантності й рівності [10, с. 3—4].

Склад і зміст основних ознак соціогуманітарного простору зумовлюється як специфікою суспільних відносин з приводу відтворення, реалізації й удосконалення продуктивних сил людини, формування і функціонування відповідних інституцій та інфраструктури, так і, власне, значенням суспільно-географічної категорії "простір". Відтак, серед цих ознак доцільно розрізняти:

— єдність — наявність певних явищ, процесів і тенденцій, що є спільними для процесів суспільного відтворення і реалізації продуктивних сил особи на певній території (в регіоні), а отже, дозволяють застосовувати цей термін щодо рівня організації тут суспільної життєдіяльності;

— дискретність — характеристика територіальної розосередженості сукупності матеріальних елементів, що забезпечують функціонування соціогуманітарного простору (насамперед, інфраструктури невиробничих сфер життя та соціального забезпечення);

— багатовимірність — характеристику всього спектра суспільних відносин між суб'єктами соціогуманітарного простору (основними суспільними інститутами — сім'єю, територіальними і громадськими спільнотами, економікою, державою), що в контексті його оптимізації та забезпечення сталого прогресу потребують збалансування інтересів і цілей, комплексного розвитку цих суб'єктів;

— зв'язаність і синергетичність (тобто взаємопов'язаність суб'єктів та структуроутворювальних елементів соціогуманітарного простору) — як визначник засад і проблем їх системо-, комплексування в процесі реалізації мети взаємодії, що полягає в оптимізації умов і механізмів розвитку та реалізації продуктивних сил індивідів та їх груп у суспільстві.

Виділені основні ознаки соціогу-

манітарного простору засвідчують можливість комплексного дослідження складу, зв'язків і взаємодій його суб'єктів, механізмів і форм організації в територіально-часовому вимірі, зокрема, проявляючись у таких важливих характеристиках певної території (локальної системи розселення, регіону, країни і т. д.), як:

— рівень її насиченості сукупністю матеріальних елементів, що структурують і забезпечують функціонування соціогуманітарного простору (об'єктами і мережами організації невиробничої життєдіяльності, їх ресурсним потенціалом — основними засобами, фінансуванням, кадрами), втілений у показниках їх територіального розподілу (а саме: диференціації, концентрації, рівномірності розташування на території населення та економічної діяльності із задоволення його матеріально-побутових і соціально-культурних потреб), які залежать, насамперед, від форм організації господарства і розселення;

— рівень зв'язаності інституціональних та функціональних структур соціогуманітарного простору локальної системи розселення, регіону, країни в територіальному і часовому вимірах (комплексність і якість нормування та регулювання діяльності з реалізації і вдосконалення продуктивних сил людини, розподілу і споживання створених у суспільному виробництві матеріальних і нематеріальних благ, що задовольняють сукупність її потреб; рівень та умови горизонтальної і вертикальної соціальної мобільності);

— соціально-економічні результати діяльності із задоволення матеріально-побутових і соціально-культурних потреб суспільства; застосовувані в державі підходи до оцінки її ефективності.

Інституціональні характеристики соціогуманітарного простору зумовлюються властивостями і динамікою основних суспільних інститутів: економічних (зокрема, власності та корпоративної господарської діяльності); правових, у тому числі домінуючих інститутів координації руху ресурсів — матеріальних, фінансових, політичних та ін., завдяки яким функціонує інфраструктура із задоволення невиробничих потреб суспільства (водночас правові інститути слугують потужним визначником стратифікації і статусної структури суспільства); культурних (у розумінні підходів до інституціалізації моралі, етики, ідеології як засад формування і розвитку культурної підсистеми соціогуманітарного простору).

Ознакою індустріальної та неіндустріальної економік є інституціалізація засад і процесів збільшення рівня бюджетних витрат на виконання т. зв. сучасних функцій держави з відтворення й розвитку інтелектуально-людського потенціалу (тобто на освіту — насамперед середню і вищу, науку — зокрема НДДКР, охорону

здоров'я тощо), частка якого в структурі сукупного багатства провідних країн під впливом різкого підвищення ролі НТП у генеруванні економічного росту за останні 100 років збільшилась з третини до двох третин [11, с. 7—8].

Вирішальне значення в оцінці вектора і якості довготривалої трансформації інституціональної структури соціогуманітарного простору як конкретної макросоціальної системи (тобто її соціальної еволюції) надається: індикаторам реальних доходів, тривалості життя, рівня освіти, стану довкілля, розподілу культурних цінностей у вигляді суспільних благ та іншим характеристикам задоволення особистих і суспільних потреб; індикаторам потенціалу розвитку макросоціальної системи (передусім технологічних інновацій, інвестицій у передові знання, людський капітал, постіндустріальний сектор). Вихідними факторами розвитку макросоціальної системи при цьому слугують технологічні та інституціональні трансформаційні зрушення, тоді як власне ефективність функціонування діючих інститутів, організацій, приватного і корпоративного підприємництва, а також використання технологій і ресурсів вирішальною мірою визначає та засвідчує ефективність траєкторії її трансформації [12, с. 43—44, 47, 52—53].

Функціональна структура соціогуманітарного простору представлена сегментами: соціально-територіальних спільнот населення (суспільними інститутами родини, релігії і громади, соціальною ієрархією, соціальними статусами); ринку праці (насамперед, у частині механізму формування і збалансування її позицій та відповідного попиту); системи формування і коригування суспільного світогляду, моралі та етики, відтворення і вдосконалення інтелектуального, професійно-кваліфікаційного та інноваційного потенціалу робочої сили (насамперед, у складі ланок освіти, науки і наукового обслуговування, культури та мистецтв, а також "мереж знань", поряд із зазначеними ланками представлених інформаційною інфраструктурою); економічної діяльності з організації середовища життя і споживання людини в межах матеріального виробництва і соціальної сфери; споживчого ринку; системи соціального забезпечення і захисту, а також діяльності з підтримання відповідних напрямів національної безпеки; соціальних комунікацій (їх система охоплює суспільні й громадянські норми і правила, способи і методи кооперації, механізми розв'язання конфліктів, рівень довіри між індивідами, соціальними групами, верствами і прошарками, суб'єктами господарювання).

Територіальну структуру соціогуманітарного простору формують стан і взаємодія у вирішенні поточних і стратегічних завдань соціально-економічного та культурно-ідеологічно-

го розвитку таких феноменів простої організації суспільного відтворення, як: система розселення (в тому числі за національною і конфесійною ознаками); регіональні господарські системи; матеріально-побутова і соціальнокультурна інфраструктура. Зважаючи на територіальне підґрунтя, за системно-масштабним підходом соціо-гуманітарний простір держави доцільно поділяти на загальнонаціональний, регіональний і локальний. Наслідком подальшої глобалізації світової економіки стане чіткіше окреслення тенденцій формування світового (глобального) соціогуманітарного простору, що проявляється нині в уніфікації стандартів, критеріїв виробництва і споживання товарів і послуг, оцінки якості знань, а також у поширенні масової культури і розвитку електронних мереж доступу до глобальних баз даних.

Відтворюючи інституціональну, функціональну і територіальну структуру соціогуманітарного простору, суспільство забезпечує відтворення факторів суспільного виробництва, а отже, як середовища формування і вдосконалення, так і безпосередньо низки складових елементів соціального капіталу — категорії, потреба у виокремленні якої в структурі капіталу і факторів суспільного виробництва в індустріальних та неіндустріальних економіках пов'язана з можливостями підвищення їх сталості та конкурентоспроможності за рахунок повнішого використання чинників і результатів всебічного розвитку індивіду з акцентом, насамперед, на його підприємницькій та інноваційній активності, а також соціальної злагоди і справедливості, гарантованих реалізацією законодавчо закріплених прав і свобод (як неекономічних чинників і ресурсів суспільного відтворення, в основі яких суспільні цінності й норми, позитивні соціальні взаємодії).

Аналіз досліджень соціального капіталу в світовій науці [13—20] дозволяє з'ясувати:

— вироблення 2-х магістральних підходів до трактовки цього терміна: 1) за більш поширеним та представленим, зокрема, в публікаціях Р. Патнема, Ф. Фукуяма, Світового банку, соціальний капітал охоплює такі елементи суспільної організації, як сукупність інституцій, соціальних зв'язків (мереж), спільних цінностей, норми відносин і взаємності, межі громадської залученості особи, що, характеризуючи єдність культури і структури різних спільнот та суспільства загалом, визначають кількісно і якісно соціальну взаємодію, створюють умови для об'єднання і солідарності, координації і кооперації дій у певних колективах та між індивідами заради спільної мети і взаємної вигоди; 2) згідно з підходом, висвітленим у роботах П. Бурдьє, Дж. Коулмена тощо, соціальний капітал є сукупністю потенційних чи реальних ресурсів (насамперед, продуктом ре-

алізації зобов'язань та соціальних норм різними асоціаціями — сім'єю, фірмами, державними органами влади, профспілками, громадськими організаціями, що в тому числі набуває форми доступу до колективних ресурсів та інформаційних каналів, а також соціального статусу, владних повноважень), які накопичуються у індивіда або групи завдяки наявності мереж інституціалізованих зв'язків, внаслідок чого вони мають певні можливості та переваги;

— соціальний капітал є однією з форм капіталу (поряд з природним, фізичним, фінансовим, людським), збільшує віддачу від них; частка його в структурі джерел зростання індустріальних та особливо неоіндустріальних економік перевершує відповідні показники для інших форм капіталу та продовжує підвищуватись;

— на рівні окремих індивідів та їх груп (різноманітних добровільних асоціацій — від сім'ї до трудових колективів і громадських організацій, а також до спільнот вищого рангу в межах соціуму) соціальний капітал є ресурсом, який дозволяє отримувати і використовувати у діяльності певні переваги, можливості та шанси, що набуваються завдяки залученості до певних соціальних мереж, зв'язків і відносин;

— до основних функцій соціального капіталу в сучасному суспільстві відносять: вплив на продуктивність праці, а також на якість відтворення та вдосконалення людського капіталу в поколіннях; збереження та генерацію формальних і неформальних соціальних норм і правил; підтримку та підвищення рівня довіри в спектрі соціальних відносин, ствердження інститутів громадянського суспільства.

Визначення соціального капіталу як категорію, прийнятну для застосування власне економічною наукою, на думку автора, доцільно ґрунтувати на розумінні етимології та змісту його складових понять, що, наближаючи авторську трактовку до другої з досліджених найбільш поширених, водночас дозволяє формулювати цей термін у широкому і вузькому значеннях.

Соціальний капітал у широкому значенні — це сукупність ресурсів суспільства (природних, антропогенних матеріальних (уречевлених) і нематеріальних, фінансових), що, відповідаючи визначенню політекономії ознакам власне капіталу, на певному конкретному етапі розвитку соціуму (з властивою йому сукупністю відносин різних груп та окремих індивідів за їх позицією в суспільстві, зокрема відносинами розподілу) можуть бути потенційно використані або вже використовуються в суспільному виробництві.

У вузькому значенні під соціальним капіталом слід розуміти результат (продукт) суспільно-економічних відносин у їх конкретно-історичному

вимірі, пов'язаних з формуванням, відтворенням, поліпшенням і використанням виробничих якостей та соціальних ініціатив індивіду, трудових колективів та загалом людських ресурсів (їх робочої сили), що перебувають у розпорядженні країни (регіону, територіальних громад).

До складових елементів соціального капіталу (у вузькому значенні) прийнято включати:

— соціальні відносини, інститути (державні, недержавні — третього сектора і приватні бізнесові), в тому числі систему соціальних статусів, а також інфраструктуру із забезпечення спільних соціальних норм і стандартів, зобов'язань та очікувань (як відображення прав, обов'язків та можливостей людини, громадянина, функціональних і територіальних спільнот та асоціацій);

— загально визнані та групові цінності, правила, норми, стандарти, гарантії (поведінки, відносин, у тому числі колективних дій і взаємності, спілкування, соціального забезпечення і захисту);

— індивідуальні, групові загальні й професійні знання, вміння, навички, судження і переконання (в тому числі світоглядні й громадянські), успадковані та сприйняті норми, цінності, символи;

— стан фізичного і психічного здоров'я населення, його окремих категорій;

— мережу інформаційних систем (відповідних джерел, баз даних, каналів), характеристики рівня доступу до них індивідів, верств і категорій населення;

— соціальні формальні та неформальні мережі міжособистісних, професійних, суспільних зв'язків з рисами вкоріненості, зв'язаності, взаємності, що характеризують здатність діяти спільно за нормами і правилами, визначеними окремими групами людей, добровільними асоціаціями, всім суспільством;

— суспільні та професійні групові та індивідуальні імідж і репутацію;

— характеристики рівня довіри в суспільстві, його моральності, справедливості.

Виокремлення рівнів відтворення і використання соціального капіталу як економічної категорії доцільно ґрунтувати на структурі основних джерел його формування та рівнів функціонування в суспільному відтворенні, зважаючи на що, можна виділити:

— мікрорівень (сім'я, добровільні неформальні та неінституціалізовані об'єднання населення, трудові колективи);

— мезорівень (суб'єкти господарювання, в тому числі заклади, підприємства, установи соціального призначення, громадські організації, політичні партії, адміністративно-територіальні одиниці, органи місцевого самоврядування);

— макрорівень (держава як територіальне утворення та як суспільний

інститут, тобто система органів державного управління і, зокрема, соціального забезпечення в останньому випадку);

— наднаціональний (або глобальний) рівень (трансграничний (міждержавні) об'єднання, транснаціональні корпорації, міжнародні громадські організації тощо).

У контексті запропонованого визначення до основних складових соціального капіталу на вказаних рівнях його дослідження належать:

— щодо конкретної особи — здібності, знання, вміння і навички; переконання світоглядні й громадянські; засади і мережі соціальних комунікацій (їх система охоплює суспільні й громадянські норми і правила, способи і методи кооперації, механізми розв'язання конфліктів між індивідами, соціальними групами, верствами, прошарками, суб'єктами господарювання);

— щодо трудового колективу — загальні та професійні знання і навички, кваліфікаційний рівень та інноваційний потенціал індивідів; загально визнані цінності й символи; формальні та неформальні мережі міжособистісних, професійних, суспільних зв'язків;

— щодо суб'єкта господарювання, територіальної громади — професійно-кваліфікаційний, інноваційний потенціал зайнятих і населення відповідно; засади організації та сукупність різновидів соціальних мереж, інформаційні джерела та канали; спектр характеристик рівня довіри між індивідами, соціальними групами, верствами, прошарками, а також суб'єктами економічної діяльності, в тому числі досягнутого через забезпечення нормативної доступності суспільних і приватних матеріально-побутових й соціально-культурних товарів і послуг;

— щодо регіону, країни в цілому, інтегрованих наддержавних господарських й адміністративних утворень — інтелектуальний, освітній, професійно-кваліфікаційний та інноваційний потенціал економічно активного населення; соціальні відносини, інститути та інфраструктура із забезпечення спільних норм і стандартів життєдіяльності, гарантій прав та обов'язків населення; стан фізичного, психічного і морального здоров'я окремих спільнот і всього суспільства; рівень довіри, узагальнено відображений в прийнятному горизонті стратегічного планування та підтверджений здобуттям значущої частки очікуваних результатів.

Залежно від специфіки носія та сфери суспільно-економічного використання, основними взаємопроникаючими підсистемами соціального капіталу, що послідовно виникали з розвитком спочатку, власне, людини (як біосоціальної істоти) і надалі людського суспільства, на думку автора, є:

— людський капітал, серед основних складових якого природні, набуті

та розвинуті впродовж життя характеристики трудового потенціалу (в тому числі стан здоров'я, індивідуальні психофізіологічні особливості, знання, вміння, навички, творчі здібності); досвід і кваліфікація; морально-етичні цінності; особиста, групова, суспільна культура життєдіяльності, відносин і взаємодій (у тому числі праці, побуту);

— інтелектуальний капітал — вищезгадані знання, вміння, професійно-кваліфікаційні здібності й навички, інші творчі якості індивідів, що вже знайшли використання в суспільному виробництві; інформаційні джерела та бази даних (друковані, електронні, а також усні — успадковані та сприйняті); об'єкти інтелектуальної власності фізичних, юридичних осіб; технологічна база сукупності видів діяльності [4, с. 17];

— інноваційний капітал — спектр характеристик знаннегенеруючого і рентоутворювального потенціалу суб'єктів економічної діяльності, в тому числі креативний (науковий) спосіб мислення; об'єкти інтелектуальної власності (патенти, ліцензії, ноу-хау тощо); комерціалізовані результати НДДКР, що не підпадають під дію авторського і суміжних прав, у тому числі організаційно-управлінські нововведення в практику господарювання;

— комунікативний капітал — інформаційні системи (джерела, бази даних, канали); формальні й неформальні мережі міжособистісних, професійних, суспільних зв'язків;

— організаційний капітал — нормативно-правова база, концепції, стратегії, плани, програми та інша документація із забезпечення суспільного відтворення, в тому числі в сферах соціальної політики, а також відкриття, організації, ресурсного постачання, управління економічної діяльності; матеріально-побутова і соціально-культурна інфраструктура; технологічне та інформаційне забезпечення органів влади і самоуправління різних рівнів, суб'єктів господарювання, громадських організацій; їх системи менеджменту (зокрема, в частині мотивації якісної, творчої праці) та маркетингу; культура безпеки життєдіяльності та праці, корпоративна культура;

— інтерфейсний капітал — символи адміністративні (країни, регіонів, поселень, територіальних спільнот, функціональних асоціацій) та неформальні, визнані суспільством й окремими соціальними групами; імідж, репутація (держави та адміністративних утворень, особисті та професійні), сукупність ознак бренду суб'єктів економічної діяльності (фірмове найменування, торговельні марки, товарні знаки, зразки продукції — масового й ексклюзивного виробництва, інноваційної); системи і мережі зв'язків, для країни та її адміністративних утворень зовнішніх (зі світовою спільнотою), внутрішніх (інституту держави з громадськістю), а також суб'єктів

господарювання з економічними контрагентами (споживачами, поставальниками, посередниками, кредитно-фінансовими установами, органами влади та ін.) [4, с. 17—18, 23]; інформація щодо суб'єктів, стану, історії цих відносин.

Позитивна чи негативна спрямованість синергетичного ефекту взаємодії вказаних підсистем (як і вищезгаданих суб'єктів та характеристик мікро-, мезо-, макrorівнів відтворення і функціонування соціального капіталу) залежить від забезпечення та якості реалізації макроінституціями (органами влади) нормативно-правової бази розвитку мезо- і мікроінституцій, а також (за активної участі структур громадянського суспільства) від укорінення її в суспільній свідомості та неформальних соціальних мережах, узгодження сукупності неформалізованих суспільних взаємодій.

Характерною рисою низки елементів соціального капіталу в порівнянні з іншими формами капіталу є функціонування як суспільного блага, що призначене для споживання всім суспільством або доволі значними групами і категоріями населення на платних чи безоплатних засадах, а відтак, створюється і відтворюється завдяки суспільним інвестиціям або за участі їх вагомої частки. Отже, відображаючи відносини індивідів та їх груп щодо розподілу, обміну і споживання матеріальних і духовних благ (у тому числі потенціал змін цих відносин внаслідок підвищення конкурентоспроможності), елементи соціального капіталу, втілені в суспільних відносинах, соціальних мережах та зв'язках, певних знаннях і т. п., з огляду на механізм їх формування і відтворення, не є власністю суб'єкта, який їх використовує.

Разом з тим, у певних суспільно-економічних формаціях та в конкретних історичних умовах — наприклад, за ринкових відносин або тоталітарної влади — окремі зазначені елементи соціального капіталу (насамперед, знання, що створювались як загальнодоступні, оскільки їх виробництво фінансувалось з суспільних джерел, апріорі визначаючи специфіку розповсюдження; права членства в добровільних громадських асоціаціях і доступу до інформаційних систем) можуть переводитися з суто суспільних у статус приватних благ внаслідок поширення на них як інституту власності засобами унормування засад функціонування відповідних ринків і правового захисту їх суб'єктів [21, с. 90], так і фіскальних відносин.

З огляду на необхідність дослідження соціального капіталу як конкретного історичного продукту (похідної характеристик соціально-економічного розвитку, культури, моралі, етики):

— в його структурі доцільно розрізняти капіталізовану частину (сформовану з ресурсів індивідів, су-

б'єктів господарювання, спільнот у межах соціуму, що є або в конкретних історичних умовах суспільного виробництва можуть стати капіталом) і потенційну частину (представлену елементами й формами, що забезпечують і поліпшують загальні умови суспільного відтворення, нарощування соціального капіталу та ефективний рух капіталізованих і потенційних ресурсів, зокрема: суспільними відносинами, які сприяють накопиченню, відтворенню та капіталізації в оглядовій перспективі відповідних корисних властивостей, суспільних формальних і неформальних зв'язків; нормативно-правовим забезпеченням прав, свобод, обов'язків людини, громадянина і працівника; соціальними мережами і комунікаціями). Розуміння цих складових соціального капіталу дозволяє точніше обгрунтовувати заходи з підвищення ефективності формування і використання окремих його компонентів в конкретних умовах господарювання;

— деякі форми соціального капіталу (як функціональні сукупності його елементів різного походження, доступні для задіяння на одному і різних рівнях організації життєдіяльності та суспільного відтворення) можуть конкретним суспільством та окремими соціальними групами (зважаючи на пов'язані з ними характеристики якості соціальності індивідів та їх асоціацій, цілі розвитку і трансформації соціально-економічних систем) оцінюватися як антисучасні, негативні або й деструктивні стосовно можливостей реалізації власних потреб та інтересів.

ВИСНОВКИ

Виокремлення та дослідження особливостей взаємодії категорій соціогуманітарного простору і соціального капіталу пропонує методологію розв'язання поставленої в неокласичних, марксистських й інституціональних економічних теоріях проблеми визначення співвідношень та обгрунтування раціональних (у контексті забезпечення прогресивного гармонійного розвитку) механізмів узгодження інтересів індивіду, суспільства, спільнот у його межах і держави (див., зокрема, [6, с. 81—83]).

З огляду на висвітлені основні ознаки достатньо сформований соціогуманітарний простір, який створює стимули, умови і фактори відтворення визнаної раціональною (в межах законодавчих гарантій відтворення і розвитку населення, його трудового потенціалу) функціональної і територіальної організації середовища життєдіяльності в регіонах і системах розселення, а також сприяє підвищенню виробничо-економічної ефективності та конкурентоспроможності національного господарського комплексу, має характеризуватися:

— цілісністю — як результатом оптимального узгодження інтересів і взаємодій соціально-територіальних спільнот населення та суспільних

інститутів, що відображається у розбудові держави добробуту з соціально орієнтованою ринковою економікою, притаманними їй суспільною злагодою і довірою в різних характеристиках останньої;

— збалансованістю — результатом узгодження функціональних і територіальних пропорцій, а також механізмів управління та координування процесів й функціонування мереж матеріальних елементів соціогуманітарного простору, розвиток яких стимулює водночас модернізацію, диверсифікацію та підвищення конкурентоспроможності господарського комплексу країни та її регіонів;

— комплексністю — результатом (адекватним вимогам суспільного виробництва на конкретно-історичному етапі) максимізації до законодавчо гарантованих обсягів рівня задоволення матеріально-побутових і соціально-культурних потреб усіх верств, соціальних і вікових категорій населення, усталення процесів його всебічного індивідуалізованого розвитку, формування світогляду, реалізації творчого та інноваційного потенціалу;

— ієрархічною побудовою — результатом систематизації механізмів формування і функціонування соціогуманітарного простору за рівнями соціальної стратифікації і територіальної організації життєдіяльності, а також з урахуванням національно-конфесійної структури суспільства, що передбачає, зокрема, міжселенну організацію матеріально-побутової і соціально-культурної інфраструктури, створення умов соціальної і трудової мобільності населення, забезпечення соціального захисту його вразливих верств, профілактику маргіналізації.

У свою чергу, узагальнення та подальший розвиток методологічних напрацювань світової науки дозволяє стверджувати, що продукт функціонування соціогуманітарного простору — соціальний капітал:

— як соціально-економічна категорія найбільш повно відображає зростання місця і ролі людини, піраміди її потреб та робочої сили у виробництві та інших сферах суспільної життєдіяльності, досягненні сталого розвитку індустріальних і неоіндустріальних суспільно-економічних систем, а також висвітлює процес і механізми капіталізації вартості робочої сили і, зокрема, якостей, здібностей, знань та вмінь конкретного індивіда;

— є утворенням системним (функцією і ресурсом соціуму та суспільного відтворення з розгортаною в просторі й часі мережею різноманітних зв'язків між елементами, що забезпечують як цілісність цієї системи у вимірі конкретно-історичному, так і динамічність — прогрес, стагнацію, деградацію — у вимірі цивілізаційно-еволюційному);

— відтворюється, використовується і досліджується у відповід-

ності з глобальною метою та сукупністю підпорядкованих їй ієрархізованих цілей, сформульованих як відображення потреб і закономірностей розвитку функціональних підсистем (суспільства, економіки, держави) та ієрархічних спільнот у межах соціуму, до суб'єктів та елементів господарських систем нижчого рангу включно, а відтак, за принципами науковості та об'єктивності, системності та цілісності підходу, законності й нормативності, збалансування сукупності елементів, узгодження економічного і соціального, а також зовнішнього і галузевого аспектів ефективності їх формування та використання відповідно;

— відзначається динамічністю, спрямованістю і характеристиками якої зумовлені інтегральним вектором об'єктивних і суб'єктивних змін соціуму, його функціональних підсистем, пересічного індивіду, що відбуваються під впливом політекономічних, господарських, соціогуманітарних, психологічних, екологічних факторів.

До значущих функцій соціального капіталу в національній економіці, що вимагають дослідження й удосконалення механізмів їх реалізації, належать: підвищення доступності джерел і каналів інформації для окремих індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому; інвестування в процес поширення інновацій та стимулювання попиту на них; нарощування і створення умов для реалізації інноваційного та рентагуючого потенціалу суб'єктів господарювання; вдосконалення структури мотивації індивідів (зокрема, до продуктивної зайнятості та праці), суб'єктів господарювання; раціоналізація трансакційних витрат, пов'язаних з механізмами ведення і координації економічної, підприємницької та інноваційної діяльності; стимулювання соціальної відповідальності бізнесу; оптимізація інституціональної структури всіх сфер життєдіяльності суспільства.

Література:

1. "Человеческий капитал" и образование / [под. ред. В.Н. Черковца, Е.Н. Жильцова, Р.Т. Зяблюк]. — М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2009. — 324 с.
2. Инновационное развитие: экономика, интеллектуальные ресурсы, управление знаниями / [под. ред. Б.З. Мильнера]. — М.: ИНФРА-М, 2009. — 624 с.
3. Демків О. Концепція групового соціального капіталу та її адаптація до вітчизняних умов / О.Б. Демків // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 4. — С. 104—118.
4. Іляшенко С. Сутність, структура і методичні основи оцінки інтелектуального капіталу підприємства / С.М. Іляшенко // Економіка України. — 2008. — № 11. — С. 16—26.
5. Кір'ян Т. Людський капітал в історії економічної думки / Т.М. Кір'ян // Економіка України. — 2008. — № 9. — С. 64—73.

6. Савченко П., Федорова М. Человеческая доминанта в современных условиях / П.В. Савченко, М.Н. Федорова // Российский экономический журнал. — 2009. — № 3. — С. 81—86.

7. Ореховский П. Фактор пространства в трансакционном анализе / П.А. Ореховский // Общество и экономика. — 2008. — № 6. — С. 12—27.

8. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П.А. Сорокин: [общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Соколова; пер. с англ.]. — М.: Политиздат, 1992. — 543 с.

9. Горшков М., Тихонова Н. Самоидентификация гражданина России: социологический замер / М.К. Горшков, Н.Е. Тихонова // Общество и экономика. — 2008. — № 1. — С. 42—72.

10. Никитенко П., Солодовников С., Черныш С. Демографическая безопасность и внешняя миграция населения / П.Г. Никитенко, С.Ю. Солодовников, С.А. Черныш // Общество и экономика. — 2008. — № 6. — С. 3—11.

11. Глазьев С. Перспективы социально-экономического развития России / С.Ю. Глазьев // Экономист. — 2009. — № 1. — С. 3—18.

12. Мартынов А. Как оценить итоги трансформации социального макроса? / А.В. Мартынов // Общество и экономика. — 2009. — № 2. — С. 42—58.

13. Inglehart R. Culture Shift in Advanced Industrial Society / Ronald Inglehart. — Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1989. — 504 p.

14. Coleman J.S. Foundations of Social Theory / James S. Coleman. — Harvard: Harvard University Press, 1994. — 993 p.

15. Fukuyama F. Social Capital and Civil Society [Електронний ресурс] / Francis Fukuyama // Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm>.

16. Putnam R.D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community / Robert D. Putnam. — New York: Simon & Schuster, 2000. — 541 p.

17. Glaeser E.L. The Formation of Social Capital [Електронний ресурс] / Edward L. Glaeser // Режим доступу: <http://www.oecd.org/dataoecd/5/17/1824983.pdf>.

18. Роуз Р. Достижение целей в квазисовременном обществе: социальные сети в России / Р. Роуз // Общественные науки и современность. — 2002. — № 3. — С. 23—38.

19. Бурдые П. Социолог под вопросом / П. Бурдые // Социологические исследования. — 2003. — № 8. — С. 104—113.

20. Стрельникова Л.В. Социальный капитал: типология зарубежных подходов / Л.В. Стрельникова // Общественные науки и современность. — 2003. — № 2. — С. 33—41.

21. Якутин Ю. От экспортно-сырьевой модели к инновационной / Ю.В. Якутин // Экономист. — 2009. — № 11. — С. 85—92.

Стаття надійшла до редакції 03.03.2010 р.